

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

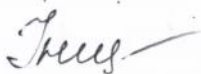
На правах рукопису

ІНШАКОВА Ірина Опанасівна

РОЗВИТОК ІМЕННИКОВОЇ КОНФІКСАЦІЇ В
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
/структури на -ник/

Ю.02.01 - українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1996

00752613 (O)

Дисертація є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Криворізького державного педагогічного інституту

- Науковий керівник - доктор філологічних наук, доцент
Білоусенко Петро Іванович
- Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
Грецук Василь Васильович
кандидат філологічних наук, доцент
Левун Ніна Віталіївна
- Провідна установа - Сумський державний педагогічний
інститут

Захист відбудеться " " 1996 року о годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д СЗ.01.16 із захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних
наук при Дніпропетровському державному університеті /320625,
Дніпропетровськ, пров. Науковий, 13, корпус I, філологічний
факультет, аудиторія 804/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано " " 1996 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук
доцент

Пристайко Т.С.

Ряд нових положень, висунуті в галузі дериватології, вимагають подальшого їх уточнення, перевірки. Закономірний етап розвитку словотвірної теорії – виникнення цілісних концепції багатьох учених /Ю.С.Азарх, Г.О.Винокура, О.О.Дементьева, К.Т.Городенської, В.О.Горпинича, О.О.Земської, О.С.Кубрякової, В.В.Лопатіна, Н.Ф.Клименко, В.М.Никитевич, О.М.Тихонова, І.С.Улукханова, П.М.Чайкуна та інших/. Окремі питання словотвору в цих концепціях представлені далеко не однозначно, що залежить від поглядів автора, від обраного аспекту дослідження.

Останні 20-30 років активно й плідно розробляються питання конфіксації, одного з найбільш цікавих і полемічних явищ словотвору. Про це свідчать, наприклад, праці В.М.Маркова, Е.А.Балалікіної, Г.О.Ніколаєва, С.Х.Чекменьової, Л.В.Владимірової, П.П.Шуби, М.В.Черепанова, А.А.Амінової, Н.К.Пішкало, Е.В.Казанської та інших дослідників.

Конфіксальні деривати привертають увагу науковців з ряду причин. Ці похідні мають досить складну й багато в чому ще не зовсім ясну історію. Різноманітні в семантичному плані, вони становлять інтерес з точки зору структурних особливостей, хоча викликають значні труднощі при обробці матеріалу.

У вітчизняному мовознавстві конфіксальний словотвір ґрунтовно ще не досліджувався, хоча з ним пов'язаний цілий комплекс важливих теоретичних, практичних завдань дериватології української мови. Немає праць, які розглядали б проблеми конфіксації на сучасному теоретичному рівні з залученням широкого фактичного матеріалу. Найвні розвідки переважно носять фрагментарний характер, не розкривають причин еволюції кожного форманта, їх продуктивності, семантики в різні періоди становлення української мови. Немає навіть повного переліку формантів, за допомогою яких на різних ета-

пах розвитку мови творилися конфіксальні похідні. Не вивчено походження, шляхи формування й розвитку українського конфіксального словотвору як важливого елемента афіксальної словотвірної системи мови.

Необхідність поглибленого аналізу конфіксальних морфем з другим елементом -ник зумовлена тим, що у значної їх частини зростає словотвірна активність, конфіксальні похідні з постпозитивним компонентом -ник - одні з найбільш вживаних дериватів у іменниковому словотворі /вони утворюють 22 типи, 4 моделі/. Словотвір конфіксальних іменників з другою частиною -ник різних періодів розвитку української мови предметом дослідження ще не був. Це й зумовило вибір теми, її актуальність.

Основний об'єкт дослідження - конфіксальні деривати, які функціонували протягом тисячолітнього писемного періоду української мови. Вибір теми не випадковий: іменники - одна з найбільш багатих частин мови за своїми словотвірними можливостями, і конфіксальні похідні з кінцевим елементом -ник становлять надзвичайно розгалужену й активну ділянку української словотвірної системи, різноманітну і з семантичного, і з формального боків.

Конфіксальна система української мови - продукт багатоговікового попереданього розвитку. Історія кожної з груп конфіксів чи навіть окремого конфікса може бути предметом спеціального дослідження. Предметом вивчення є лише похідні, які об'єднані постпозитивним елементом -ник і розрізняються препозитивною частиною /без-, до-, від-, за-, між-, на-, над-, о-, під-, по-, перед-, при-, со-, су-, спів-, через- та ін./.

Мета роботи - діяхронічне дослідження шляхів походження,

становлення, розвитку, формування словотвірної структури та семантики конфіксальних дериватів з постпозитивним елементом -ник впродовж писемної історії української мови. Ця мета зумовила потребу розв'язання таких часткових завдань:

- 1/ з'ясувати походження, шляхи становлення конфіксальних структур з постпозитивною частиною -ник;
- 2/ визначити склад конфіксальних словотвірних типів з другим елементом -ник на різних етапах розвитку української мови;
- 3/ зробити детальний опис функціонування кожного конфікса, що досліджується, в історії української мови;
- 4/ визначити продуктивність формантів у різні періоди розвитку мови;
- 5/ уточнити етимологію, хронологію окремих розглянутих дериватів;
- 6/ ввести в науковий обіг лексикографічно не зареєстрований фактичний матеріал;
- 7/ встановити динамічні тенденції, закономірності розвитку конфіксальних іменників з постпозитивним елементом -ник протягом окресленого періоду.

Для виконання цих завдань було залучено матеріал з широкого кола різних хронологічних пластів: різноманітні за жанрами й стилями пам'ятки XI–XVIII ст., етимологічні словники слов'янських мов за редакцією Ф.Славського, О.М.Трубочова, Матеріали для словника давньоруської мови І.І.Срезневського, Словник староукраїнської мови XIX–XV та XVI–п.пол.XVII ст., Історичний словник української мови за редакцією Є.Тимченка, основні лексикографічні праці українських мовознавців XVI–XVIII століть /лексикони, розмовники/.

Джерела: В. Стефанюк
АН України

раїнської мови послужили твори художньої літератури XIX–XX століть, дані найбільших тлумачних, перекладних словників, діалектні матеріали тощо /див. список скорочень використаних джерел та літератури, доданих до дисертації/. Такий підхід дав можливість висвітлити історію досліджуваних конфіксів у всій складності й багатогранності, охарактеризувати з усіх боків їх роль і місце в сучасній системі словотвору.

Наукова новизна дисертації. Дослідження є першою в україністиці спробою діахронічного розгляду на широкому фактичному матеріалі словотвірної структури конфіксальних похідних з постпозитивним елементом -ник впродовж усієї писемної історії української мови /вивчення ведеться в межах трьох періодів: староукраїнського XI–к. XIV ст., середньоукраїнського к. XIV–поч. XIX ст., сучасної української мови поч. XIX–XX ст. /див. Грищенко 1993 5/. У роботі розглядається походження конфіксальних дериватів, визначений час їх виникнення або першої писемної фіксації, продуктивність на різних етапах розвитку української мови.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань у дисертації використовувалися різні методи лінгвістичного аналізу: описовий, порівняльно-історичний, зіставний, статистичний.

Наукове й практичне значення дисертації. Висновки роботи становлять певну наукову цінність для розробки окремих питань теорії словотвору української мови. Результати дослідження можуть бути використані у вузівській практиці: у курсах історії мови, словотвору, лексикології української мови, лягти в основу читання відповідного спецкурсу. Фактичним матеріалом роботи можна скористатися при написанні узагальнюючої праці з історич-

ного словотвору української мови, при укладанні історичних та етимологічних словників. Словнякові матеріали, подані в додатку, фактографують процес розвитку конфіксальних дериватів з пост-позитивним елементом -ник. Цими можуть скористатися студенти при підготовці курсових і дипломних робіт.

На захист виносяться такі положення:

1. Конфіксація стоїть в одному ряду з іншими морфологічними способами: вона служить творенню слів у одичному акті словотворення, що здійснюється за допомогою двохелементної морфеми.

2. Конфіксальні похідні з кінцевим елементом -ник становлять надзвичайно розгалужену й активну ділянку української словотвірної системи, різноманітну і з семантичного, і з формального боків.

3. Початок становлення самобутніх рис конфіксального словотвору іменників з постпозитивним елементом -ник припадає на XI-XIII ст.

4. Основна частина лексико-словотвірних типів і моделей конфіксальних дериватів з компонентом -ник сучасної української мови була сформована головним чином на кінець XVIII ст.

5. Значну частину конфіксальних похідних становлять надходження зі спеціальної термінології й соціальних діалектів.

Апробація роботи. Ряд положень дисертації у вигляді доповідей та повідомлень були викладені на наукових читаннях, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика "Актуальні проблеми словотвору української мови" у м.Тернополі /1993/, Івано-Франківську /1995/, звітних наукових конференціях у Кривому Розі /1993, 1994, 1995/. Окремі розділи й дисертація в цілому обговорювалися на засіданнях кафедр української мови Криворізько-

отого державного педагогічного інституту. З теми дослідження усього опубліковано 4 статті.

Структура й зміст дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків. У додатку подається список скорочень джерел, список основної використаної літератури, словоказчик конфіксальних дериватів з постпозитивним компонентом -ник, засвідчених пам'ятками впродовж усього періоду розвитку української мови.

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність і наукова новизна, формулюються мета, завдання, методи дослідження, розкриваються наукове значення й сфера практичного застосування досягнутих результатів, указується матеріальна база, викладаються положення, які виносяться на захист.

У першому розділі "Конфіксальний словотвір як лінгвістична проблема" розглядаються теоретичні питання конфіксації. У працях зі словотвору останнім часом все більшої уваги стали надавати проблемі конфікса. У визнанні конфіксів як самостійних морфем, можна умовно виділити три етапи: 1/ до 60-х років ХХ ст., коли мова йшла виключно про префіксально-суфіксальне словотворення; 2/ з кінця 60-х років, коли питання про конфікс з усією чіткістю було поставлено В.М.Марковим, але більшість вчених продовжувала залишатись на попередній точці зору /Дерибас В.М., Донатін В.В., Улуханов І.С. та ін./; 3/ з 70-х років, коли проблема конфіксації розв'язується багатьма дослідниками, а термін "конфікс" отримує свій статус у монознавчих працях /див.: Бартошевич А., Черепанов М.В., Чеменьова С.Х., Щуба П.П., Пишкало Н.К., Казанська Е.В., Амінова А.А. та ін./.

На сьогодні в науковій та навчально-методичній літера-

турі є різні погляди на це питання, але очевидно, що термін "конфікс" стає загальноприйнятим, а прихильники цього терміна наводять переконливі аргументи на його користь. Уже робляться спроби більш або менш систематичного опису ознак конфіксації на матеріалі різних частин мови. Виділення конфіксів у словотвірній і словозмінній системі різних мов послідовно проводив В.П.Старинін у книзі "Структура семітського слова" /М., 1963/, де наводяться приклади із індоевропейських і семітських мов, які переконливо свідчать про те, що конфіксація – явище загальномовне.

Питання, пов'язані з конфіксацією, значною мірою ґрунтуються на наукових ідеях, які склалися у Казанському університеті протягом ряду десятиріч. Багато з них розроблялось під керівництвом В.М.Маркова. Це наукові дослідження Г.О.Ніколаєва, Е.А.Балалікіної, С.Х.Чекменьової, А.А.Амінової, Е.В.Казанської та ін. У нашому дослідженні прийнята точка зору, згідно якої конфікс – двоелементна морфема, яка обрамляє твірну основу в похідному слові й має одне словотвірне значення, яке виражається її елементами.

У конфіксе організуються афікси – твірні засоби, значить, семантика конфікса базується на сумі словотвірних значень цих афіксів. Елементи конфіксів, функціонуючи як єдиний твірний засіб, реорганізують своє значення, і реорганізація ця іде від простої суми значень елементів до повного їх злиття й ідіоматизації.

Формування конфіксального способу словотвору було викликане різними причинами: зміною словотвірних відношень у певних типах у зв'язку з розвитком дієслівно-іменних і субстантивно-ад'єктивних відношень в українській мові, переорієнтаці-

сю словотвірних одиниць, які виникли на базі невихідних /приймально-відмінкових форм/, на вихідні /основні/ форми як активну словотвірну базу, калькуванням іншомовних похідних утворень та ін. Основні шляхи становлення конфіксації - формування її на базі суфіксації й префіксації. Однак і суфіксація й префіксація були проміжною ланкою на шляху формування власне конфіксальних утворень в результаті перерозкладу.

Значне місце відведено в першому розділі питанням полімотивації. Множинність словотвірної мотивації - об'єктивно існуюче явище, що спостерігається при дериватологічному аналізі конфіксальних похідних. Реальність неодноразовості словотвірної мотивації безперечна. У похідному слові замість одного виявляється одночасно два й більше цілком конкретних мотивуючих. Важким аргументом на користь такого рішення є практика аналізу великого фактичного матеріалу в докторських дисертаціях В.В.Допатіна, О.І.Моїсєєва, О.М.Тихонова, І.С.Улуханова, О.П.Єрмакової, які не вважають за можливе в ряді випадків давати однозначне рішення про характер твірної бази похідних.

Цікаві спостереження щодо полімотивації містяться в працях М.М.Шанського, І.І.Ковалика, С.С.Кубрякової, І.О.Ширшова, В.Н.Немченко, З.І.Шаталової, Р.С.Манучарян, О.С.Кім, Р.А.Сафарової та ін. Полімотивованість у рамках конфіксальних дериватів української мови розглядає у кандидатській дисертації З.О.Каспрішян /К., 1989/.

Звершує розділ розгляд походження суфікса -ник, який виступає другим компонентом розглянутих конфіксів.

Конфіксальні засоби розглядаються в дисертації в порядку їх продуктивності в сучасній українській мові. Кожному форманту відводиться окремий параграф з однотипною структурою, де

розглядаються питання виникнення, шляхи походження, формування значення, з'ясовуються основні функції, подець детальна характеристика словотвірних типів із цим формантом у староукраїнській мові /XI-к. XIV ст./, середньоукраїнській /к. XIV-поч. XIX ст./ і сучасній українській мові. Аналіз проводився на лексичному й словотвірному рівнях.

У другому розділі "Розвиток конфіксальних дериватів з другим елементом -ник в українській мові" розглядаються 22 конфіксальних форманти, які функціонували впродовж усієї писемної історії української мови, кожному форманту присвячено окремий параграф.

Незважаючи на розмаїття конфіксальних словотвірних засобів з постпозитивним елементом -ник, основна маса похідних творилася за допомогою кількох афіксів високої продуктивності.

Конфікс під-...-ник виступав у позиції максимальної продуктивності впродовж усього періоду розвитку української мови. У писемних пам'ятках староукраїнської мови XI-XIII ст. виявлені назви осіб: подьручникь, подьцрвникь і деривати-синоніми найменування неосіб: подьяремникь, подьяльникь.

У середньоукраїнській мові XIV-поч. XIX ст. регулярно, хоч і в невеликій кількості, з'являються новотвори на позначення осіб і неосіб: подлушникь, подножникь, подсокровишникь, подверсникь, подкосникь та ін.

Небагато найменувань осіб виявлено в сучасній українській мові: підленник, підхльбник, підкуркульник, підсудник, підземник, підхальвник. Для розглядуваних дериватів характерне виключно відіменникове творення. З часом семантика окремих похідних могла змінюватись, утворювались омоніми /підводник, підручник та ін./. Деякі з дериватів служать одночасно для

позначення назв осіб і неосіб: підшефник, підголосник тощо. Іноді такі найменування могли поповнювати арсенал особових прізвищ: Піддубник.

Зібраний матеріал свідчить про надзвичайну інтенсивність поповнення протягом останніх двох сторіч назв неосіб новими похідними. Це назви предметів домашнього вжитку /піддубник, підвіконник, підскляник, підлокітник/; найменування елементів одягу /підпрясник, підпахівник, підколінник, підшоломник/; значно зросла кількість назв рослин: на різних українських теренах функціонує близько 40 найменувань /підболотник, підтянник, підорішник, підлистник, підбережник, підсніжник та ін./, сюди ж належать більше 20 мікологічних найменувань /піддубник, підосичник, підвосичник, підберезник тощо/. Зрідка трапляються найменування птахів за місцем перебування /підкропивник, підбережник/.

Формант під-...-ник розширив сферу свого вживання при відсустантивному творенні назв неживих предметів. Наприклад, назви технічних інструментів, пристосувань: підколodник, підверстатник, підресорник, підфарник. Особом підгрупою можна виділити назви елементів кінської упряжі: підсідельник, підхомутник, підосник. У ній виразно виділяються іменники, мотивовані соматичною лексикою – назвами частин тіла людини й тварини /рука, голова, коліно, шия, хвіст, черево, борода і т.ін./ . Напр.: підборідник, підп'ятник, підголівник, підусник, підпузник, підшийник. Більша частина цих похідних вступає в антонімічні відношення з відповідними іменниками, які мають конфікс на-...-ник /підголівник / наголівник, підшийник / нашийник та ін./ . При цьому формується явище словотвірної антонімії афіксів /конфіксів під-...-ник / на-...-ник/ при єдності твірної

основи.

Словотвірний тип іменників з формантом на-...-ник - один з найчисленніших і найбільш розгалужених у семантичному плані серед конфіксальних дериватів з постпозитивним елементом -ник. В обстежених джерелах різних періодів розвитку української мови виявлено близько 170 таких іменників.

Похідних з афіксом на-...-ник у пам'ятках XI-XIII ст. не багато. Це найменування осіб: настольникъ, напрестольникъ, наузольникъ.

У джерелах середньоукраїнського періоду /к. XIV-п. XIX ст./ в невеликій кількості з'являються новотвори на позначення назв осіб: наперстникъ, надворникъ, наушникъ. Характерна ознака цього часу - виникнення дериватів на позначення найменувань неосіб. Всі похідні - десубстантиви. Це переважно назви елементів одягу: наплечникъ, нагрудникъ, начолникъ; назви елементів кінської упряжі: наритникъ, набедрикъ та деякі інші найменування: нагробникъ, напорожникъ, нарожникъ.

Малочисельність форм зі значенням особи в сучасній українській мові пов'язана насамперед з характером афікса на-...-ник, який традиційно виражав у мові просторові відношення. Структури з цієї морфемою формувалися звичайно на базі соматичної лексики. Більша частина дериватів - відіменникові утворення: наволосник "перукар", нахлібник, недоміжк, наперник, напутник, некоштник "утриманець".

Щодо функціонування в сучасній українській мові розглянутих назв неосіб, то слід зазначити, що сфера вживання цих похідних обмежена через тяжіння таких дериватів до термінологічної лексики. Крім того, велика група іменників, що об'єднує різні лексико-тематичні підгрупи /назви елементів одягу, кін-

ської упряжі і т.ін./, мотивована тільки найменуваннями частин тіла людини або тварини. Останнє обмеження пов'язане з певним словотвірним значенням вказаного конфікса. Іменники, оформлені цим афіксом, "називають предмет /неістоту/, що знаходиться чи призначений знаходитись на поверхні того, що названо мотивуючим словом". Сюди належать: найменування елементів одягу, прикрас /наруківник, набрівник, напузник, навушник, наголіяник/; назви елементів кінської упряжі /намордник, нахвостник, нахребетник, наочник/; найменування предметів домашнього вжитку /настільник, насвічник, напірник, наквітник, настічник/.

Власне термінологічна лексика: начеревник, нагрижник, напульсник, набрусник, нагрубник, наякірник, накатушник/; назви рослин: наперсник, насердник, насмітник; найменування страв: насодник, настільник, напрісник /вілприкметнякове утворення/; інші назви: нашкірник; накістник. Найбільш активно формант приєднується до іменників, мотивованих соматичною лексикою.

Більше 120 дериватів виявлено впродовж писемної історії розвитку української мови з конфіксом по-...-ник. У джерелах XI-XIII ст. це девербативи, десубстантиви з такими лексико-словотвірними значеннями: назви осіб за місцем народження чи проживання /повесьник " мешканець вісі, всь - село", посельник/, назви осіб за часом їх народження /пораженняк від ражати - народжувати/, найменування осіб за соціальним станом /побережник "береговий вартівник", подверник/.

Зустрічаються поодинокі іменники назви неосіб: полавочник, понецьльник.

Численний матеріал пізніших часів свідчить про те, що цей конфікс набув продуктивності після XIII ст. У середньоукраїнській мові XIV-XIX ст. з'являються новотвори: испличник, "підручна ліщина, помічник", полворник, попутник /відсубс-

тантивні деривати/, віддієслівні похідні: по́здникъ, по́береж-никъ "лісник" /мабуть, від берегти, охороняти ліс/, послідов-никъ.

Похідні найменування осіб з афіксом по-...-ник у сучасній українській мові утворюють кілька лексико-словотвірних груп: найменування осіб за характерною ознакою, поведінкою /похліб-ник "нахлібник", похатник "той, хто блукає по чужих хатах", похижник "те саме"; віддієслівні утворення: поручник, поруб-ник "той, хто самовільно рубав ліс, дерева", пошатник "такий, що вештається, вишукує щось" /від шататися/; назви осіб за соціальним станом /покропивник, подвірник, політник/; найменування осіб за місцем їх проживання, функціонування, виконання обов'язків /помеженник, пояружник, погрянйшик, позолотник/. Зрідка такі назви могли поповнювати арсенал особових прізвищ: Побережник, Подващятник /мотивується числівником/.

Кількісне збільшення назв цього типу відбувається не лише внаслідок залучення нових твірних основ, а й за рахунок наповнення старих структур новим змістом: попутник, поплічник.

У сучасній українській мові був збережений і основний склад дериватів найменувань неосіб з конфіксом по-...-ник. Факти свідчать про розвиток цього типу. Це назви предметів домашнього вжитку, елементів одягу: попоясник, поколінняк, поверхник; найменування інструментів, пристосувань, елементів упряжі: побічник, поверхник; назви місця, приміщень: погірник, повірник. Вельми нерепрезентативні в попередній період у сучасній українській мові збільшують свій склад найменування рослин /попутник, помолочник, побородник, поручейник/ та назви птахів /поморник, подорожник, пожаливник, побережник/.

Конфікс за-...-ник в обстежених текстах староукраїнської

мови виявлений лише в двох утвореннях: засапожникъ, залозникъ. Поодинокі приклади однак не означають, що цей тип був зовсім непродуктивним. Очевидно, більша частина утворень з цим формантом не потрапила до пам'яток XI-XIII ст. Про це свідчить і зростаюча чисельність похідних, оформлених морфемою за-...-ник у наступний період. У середньоукраїнській мові виявлені назви осіб: заграничникъ, захребетникъ, заушникъ, найменування неособи: займенник. За їх зразком у сучасній українській мові з'являються новотвори. Порівняно небагато назв осіб: зaplічник, затинник, заворітник, закордонник, закосник.

Характерною рисою словотвірного типу іменників з афіксом за-...-ник у сучасній мові є велика кількість похідних на позначення найменувань неосіб. Це назви предметів домашнього вжитку, елементів одягу: запоясник, залиштовник /лиштва - бокова планка на віці скрині/, зап'ястник, зарукавник; найменування елементів кізської упряжі: заборозник, заколесник, залевачник /левча - "лишня"/, заборозник; назви рослин: заграничник, завербник, заполишник; інші назви: заволосник, затильник. Кілька значень має дериват заушник: "наушник, шептун на вухо", "хвороба у свиней", "сережка /міноча вушна прикраса/", "стрічка коло сережок", "опух за вухом", "зябри", "ангіна".

XI-XIII ст. - етап шляху, яким йшло становлення й розвиток словотворчої конфіксальної морфеми без-...-ник. За допомогою цього афікса у староукраїнській мові творилися лише найменування осіб з такими лексико-словотвірними значеннями: назви осіб, у яких заперечується характерна зовнішня чи внутрішня ознака, поведінка тощо: беззаконникъ, безнадежникъ, безмъздникъ /Деякі похідні утворювали синонімічні пари: безвѣрникъ - безбожникъ, безмъздникъ - безсерсѣрникъ/, найменування осіб

за відсутністю того, що названо мотивуючим словом: безоружник, безградник, безим'яник тощо.

За зразками подібних дериватів у середньоукраїнській мові з'являються новотвори: безецник "безчесна людина" /запозичення з польської мови, від основи сі - "честь"/, безумник, бездолник, бездушник. Кілька похідних позначали назви осіб за соціальним станом: бездомник, безбідник.

Факти свідчать, що в сучасній українській мові більшість розгляданих лексико-словотвірних груп з афіксом без-...-ник набула подальшого розвитку. Це найменування осіб за характерною зовнішньою, внутрішньою ознакою, поведінкою: безпутник, безчесник, безталанник, безскоромник. Ряд дериватів мають варіанти: безсрібник, безсребреник, безсрібляник; утворюють синонімічні ряди: безталанник, бездольник, безшасник.

Функціонує незначна кількість найменувань осіб за соціальним станом: безхатник, бездомник, безземельник. Виявлений ряд синонімічних утворень зі значенням "безсоромник": безличник, безстидник, безчельник, безчільник, безсоромник, бизувстедник. Інші найменування: безногавичник, безбілетник, безвідривник. Назви з афіксом без-...-ник можуть поповнювати арсенал особових власних імен українців: Беззубик, Безхлібник, Беспортошник.

У сучасній українській мові сформувалася група іменників назв неосіб. Це найменування рослин, у яких заперечується ознака, виражена твірною основою: без'язичник, безсмертник, безвременник, безлистник. Ряд омонімічних значень має іменник безконечник: "вид візерунка на писанці - спіраль", "писанка з таким візерунком", "рід вишивки", "безкічна казка, пісня". Слід зауважити, що частина похідних з морфемою без-...-ник у

сучасній українській мові обмежена у вживанні. Із виявлених 22 дериватів II-томний Словник української мови ІЗ похідних подає зі спеціальними позначками: заст., дорев., розм., рідко, піал.

Лише кілька похідних з афіксом при-...-ник виявлено в пам'ятках XI-XIII ст.: пръпоясникъ, прибожникъ. Незначна їх кількість і в джерелах середньоукраїнської мови: найменування осіб: притрапезникъ, приселникъ; назви неосіб: припутникъ, прирубникъ, прикровникъ, пригрубникъ; деривати на позначення частин мови: приименьикъ, прислівникъ.

Сучасна українська мова дає більше утворень: найменування осіб: привласник, присудник, прибічник, приплічник, придверник. Виявлені похідні-омоніми на позначення назв особи й неособи: прикордонник. Деривати на позначення найменувань неосіб - це назви предметів домашнього вжитку: приструнник, причільник, приголовник, присідельник; найменування рослин: приболотник, привіточник, прибережник; лінгвістичні назви: причасник.

Більша частина дериватів з морфемою о-...-ник функціонує в сучасній українській мові. Широкий спектр значень мають іменники назви неосіб. Переважно це десубстантиви, найменування предметів побуту: оплічник, остільник; інструментів: околичник; продуктів харчування: опрісник /дериват мотивується прикметником/ "корж, спечений із прісного тіста"; приміщень та будівель: острішник, омшаник /від основи мох-/; рослин: оводник, опоясник. Виявлені кілька похідних-омонімів: одвірник, ошійник.

Утворення з со-...-ник - кількісно невелика група слів. Походження їх пов'язано з калькуванням іншомовних утворень, спершу давньогрецьких. Деривати цього типу позначали лише наз-

ви осіб, які об'єднані сумісністю, взаємним зв'язком з іншою особою / особами, що ґрунтується на однаковому відношенні до того, що названо мотивуючим словом.

Наявний матеріал свідчить про значну продуктивність словотвірного типу з морфемою со-...-ник у пам'ятках староукраїнської мови. Напр.: сѣстольникъ, сѣнастольникъ, сѣмолицьникъ, сѣтрудникъ, сѣтълесьникъ. Серед похідних цього періоду функціонували ряд дериватів-синонімів: сѣдомникъ, сѣкъльтьникъ, сѣбесѣдникъ, сѣвъпросьникъ, сѣглагольникъ; сѣвоузьникъ, сѣрабникъ, сѣшельникъ, сѣшествьникъ, сѣпутникъ. У писемних джерелах середньоукраїнської мови виявлено не так багато похідних: сотайникъ, сородникъ, современникъ. У сучасній українській мові є поодинокі новотвори: соученик, сотрудник.

Незначна кількість у пам'ятках XI–XIII ст. дериватів з афіксом су-...-ник. Всі вони позначають осіб: сувладникъ, сукладникъ, сумитьникъ, сумеждьникъ. У писемних джерелах середньоукраїнської мови розглядуваних похідних мало: соуграничникъ, сугранникъ. У сучасній українській мові функціонують деривати-назви осіб: сучасник, сутрудовник, сумежник; неособи: суятрик, суржик, сугайник, суягільник. Серед назв осіб і неосіб з конфіксом су-...-ник зустрічаються омонімічні утворення: суміжник, супутник.

Мовні факти дозволяють говорити про наявність окремих дериватів із над-...-ник у писемних пам'ятках середньоукраїнської мови: надгробникъ, наддверникъ, надпорожникъ. Небагато новоутворень дає сучасна українська мова. Всі похідні – де-субстантиви. Наприклад, найменування термінів: надгортанник, наддолотник, надбарабанник, надосник; елементів олягу: надбрівник; рослин: надтинник, надбородник.

Лише один дериват виявлений у джерелах середньоукраїнської мови з морфемою від-...-ник: отверникъ. У сучасній українській мові функціонують: відводник, відлюдник, відшумник "шумопоглинач", отквашник.

Похідних з конфіксом перед-...-ник не так багато й функціонують вони переважно в сучасній мові: передступник, передпривозник, передбаник, передпслужник та ін.

В обстежених пам'ятках XI-XIII ст. є лише один дериват найменування особи: чрьсьмеждьникъ. Похідні сучасної української мови – десубстантиви, найменування неосіб: черезплічник, черезсідельник, черезпоясник.

Протягом писемного періоду розвитку української мови функціонували лише кілька дериватів з афіксом між-...-ник: междурьчникъ, міжклітинник.

Лише в сучасній українській мові виявлені похідні з конфіксами до-...-ник: дошкільник, дорадник, допривозник, дослівник; коло-...-ник: колопенник, коловодник, коловолічник; поза-...-ник: позавушник, позашкільник, позастроковик; що-...-ник: щоденник, щорічник, щомісячник, щоквартальник, щогимневик.

За писемний період розвитку української мови функціонували одиначні утворення з афіксом у-...-ник: оудворникъ, оутрудникъ, уїзник, укісник, устрішник, уверстник; з морфемою уз-...-ник: узлапникъ, узгранишник, узграничник, узбічник.

Заключний параграф дисертації "Динаміка розвитку конфіксальних типів з елементом -ник" є підсумковим. Розгляд історії формування конфіксальних структур з постпозитивним компонентом -ник показав, що вже в староукраїнській мові XI-XIII ст. були похідні, у яких, на наш погляд, правомірне виділення конфікса. Саме в цей період склалась міцна основа для подальшого розвит-

ку конфіксації.

Мовний матеріал дозволяє констатувати, що в середньоукраїнській мові при збереженні більшої частини похідних з попередньої епохи словотвірні типи набули подальшого розвитку. У цей час виникають нові словотвірні типи з афіксами о-...-ник, від-...-ник, над-...-ник. За зразками таких дериватів регулярно з'являються новотвори в сучасній українській мові. Кількісне збільшення назв відбувається не лише внаслідок залучення нових твірних основ, а й за рахунок наповнення старих структур новим змістом /підручник, захребетник, попутник, поплічник та ін./.

Походження майже всіх типів утворень з просторовим значенням пов'язано з ускладненням суфіксом -ник відмінкових конструкцій з прийменниками, які дають різну просторову орієнтацію /між, під, за, на, при та ін./.

Конфіксальні похідні з елементом -ник позначають предмет, особу, які перебувають у якому-небудь відношенні до іншого предмета, особи, названого в основі. Ці відношення визначаються переважно лексичним значенням препозитивної частини, що надає дериватам різноманітних значень: простору, сумісності, залежності, схожості, заперечення.

У дисертації проаналізовано 840 похідних, які об'єднані постпозитивним компонентом -ник. Вони утворюють 22 типи, 4 моделі. Продуктивність словотворчих типів і моделей виявлялась у різний час у неоднаковій мірі, відображаючи в цілому складну картину відношень між елементами словотвірної системи, що розвивається. Наочно побачити динаміку розвитку словотворчих конфіксальних типів з -ник протягом писемного періоду української мови дасть можливість таблиця, подана в додатках.

Маючи різну продуктивність на певних етапах розвитку мови, на сьогодні в сучасній українській мові непродуктивними є типи іменників, утворених за допомогою конфікса со-...-ник, малопродуктивні похідні з морфемами перед-...-ник, між-...-ник, середньої продуктивності типи з морфемами при-...-ник, без-...-ник, високопродуктивні типи з афіксами під-...-ник, на-...-ник, по-...-ник, за-...-ник.

Конфіксальні похідні з другим елементом -ник представлені в українській мові відсубстантивними, віддієслівними, відчислівниковими, відприкметниковими утвореннями. Статистичні дані щодо активності твірних основ різної частиномовної належності, які використовувалися при творенні конфіксальних дериватів з кінцевим компонентом -ник протягом писемного періоду розвитку української мови, наведено в таблиці долатків. Найвищу словотвірну потенцію мають основи іменників /92% від наведених похідних/. Вони беруть участь у творенні переважної частини конфіксальних похідних. За ними йдуть основи дієслів /6,3%/. Найнижча потенція у основ прикметникових /1,2%/ і числівникових /0,5%/.

Значна частина конфіксальних похідних не потрапила до літературної мови й продовжує функціонувати у говорах. Це є свідченням того, що такі деривати – самотутній прошарок у складі української мови.

Обстежений матеріал дає можливість дійти таких висновків:

I. Конфіксальні похідні – результат розвитку дериваційної системи української мови. За часом виникнення це явище більш пізнє, ніж сурфіксація и преріксація, явище, що розвивається в умовах розмаїття словотвірних зв'язків, смонімії словотвірної форми. Конфіксація стоїть в одному ряду з іншими

морфологічними способами: вона служить творенню слів у одиночному акті словотворчості.

2. Цей спосіб творення вніс зміни до інвентаря дериваційних морфем. Комплексні мовні засоби /конфікси/ здатні за один прийом реалізувати великі обсяги значень, що відповідає раціональному характеру системи мови. Вони розвиваються відповідно до потреб мови в засобах, здатних більш точно, повно передавати значення, не ускладнюючи мовну модель, у якій воно реалізується.

3. Конфіксальні деривати – надзвичайно розгалужена й активна ділянка української словотвірної системи. Конфікси з другим компонентом -ник дали за тисячолітній писемний період розвитку мови багаточисельні похідні з широким колом значень. Другі елементи цих афіксів виконують класифікаційну роль показника назви предмета, особи. Модифікація цих загальних значень відбувається через перший компонент конфікса. У сфері іменників з постпозитивним елементом -ник у препозиції звичайно виступають частини, співвідносні з колишніми префіксами просторової або заперечної семантики, а також префіксами зі значенням сумісності й підлеглості. Конфікси, як словотвірні морфеми, формувались протягом тривалого історичного розвитку писемного періоду української мови /XI–XX ст./. Елементи конфіксів, функціонуючи як єдиний засіб, реорганізують своє значення, і реорганізація ця йде від простої суми значень елементів до повного їх злиття й ідіоматизації.

4. На перших порах структури з постпозитивним компонентом -ник могли мотивуватися як прийменниково-відмінковою формою типу прийменник + іменник, похідним префіксальним дієсловом чи прикметником, так і непохідним іменником. Унаслідок

зміни мотиваційної співвіднесеності типу приименниково-відмінкова форма → дериват на -ник, дієслово /прикметник/ → дериват на -ник на мотиваційні зв'язки типу іменник → конфіксальний дериват з кінцевим елементом -ник /у ряді похідних не виключається при цьому множинність мотивації/, сформувалися нові морфеми.

5. Високопродуктивні конфікси під-...-ник, на-...-ник, по-...-ник, за-...-ник з широким колом лексико-словотвірних значень виявилися найбільш гнучкими, мобільними в реагуванні словотвірної системи на потреби комунікативної діяльності. Ці афікси постійно нарощували свою продуктивність, збагачували коло лексико-словотвірних значень.

6. Спостереження над розвитком конфіксів з другим елементом -ник дає підстави стверджувати, що

-зародження самотвільних рис конфіксального словотвору простежується уже в найдавніших пам'ятках української мови XI-XIII ст.,

-формування основних лексико-словотвірних типів з цими афіксами завершилось у XVIII ст.

7. Основний шлях становлення розглядуваних словотвірних типів - формування їх на базі суфіксації приименниково-відмінкових форм. Це зміна гіпотактичної словотвірної співвіднесеності між приименниково-відмінковими формами й суфіксальними похідними на паратактичну й поява гіпотактичної словотвірної співвіднесеності між початковою формою іменника й суфіксальними похідними. Одним із шляхів формування конфіксальних словотвірних типів стало калькування. Воно активізувало словотвірні процеси в межах окремих структурних типів слів.

8. Більшість аналізованих дериватів утворена від іменни-

кових основ. Відіменниковий словотвір конфіксальних похідних за загальною кількістю утворень і діапазоном лексико-словотвірних значень на тлі словотворення відприкметникового, віддієслівного, відчислівникового був найбільш продуктивним. Спостереження над конфіксальними дериватами з другим компонентом -ник показують, що ці похідні творяться переважно від основ іменників конкретних предметів /особливо найменувань рослин, частин тіла людини або тварини/.

9. У напрямку від минулого до сучасності іменникова конфіксація як спосіб творення слів активізується, кількість аналізованих формантів збільшується. На сьогодні це один із важливих засобів розвитку й оновлення словникового складу.

Основні положення дисертації відображені в публікаціях:

1. Префіксально-суфіксальні структури на -ник у сучасній українській мові// Актуальні проблеми словотвору української мови: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. - Тернопіль, 1993. - С.22-24.

2. Використання тестових завдань при вивченні словотвору сучасної української мови// Проблеми вдосконалення навчального процесу у вищій та середній школі. - Кривий Ріг, 1993. - С.87-93.

3. Деривати з конфіксом ПІД-...-НИК в історії української мови// Українська мова: питання системи і функціонування. - Кривий Ріг, 1995. - С.69-74.

4. Похідні з конфіксом НА-...-НИК в українській мові// Актуальні проблеми українського словотвору: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. - Івано-Франківськ, 1995. - С.63-64.

Иншакова И.А. Развитие именной конфиксации в истории украинского языка /структуры на -ник/.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1996.

В работе исследуются пути становления, развития структуры и семантики конфикальных дериватов со вторым компонентом -ник в украинском языке на протяжении письменного периода его развития.

INSHAKOVA I.O. The Development of Nominal Confixation in the History of the Ukrainian Language (structures ending -nyk).

The thesis for the scientific degree of the candidate of Philology, speciality 10.02.01 - the Ukrainian language. Dnipropetrovsk University, Dnipropetrovsk, 1996.

The subject of investigation of this thesis is the ways of formation, development of the structure and semantics for confixational derivatives with the second component -nyk in the Ukrainian language during the writing period of its development.

Ключові слова: конфікальний словотвір, словотвірний тип, конфікс, постпозитивний компонент, конфікальний дериват, множинність мотивації.

ІНШАКОВА ІРИНА СПАНАСІВНА

РОЗВИТОК ІМЕННИКОВОЇ КОНФІКСАЦІЇ В
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
/структури на -ник/

Ю.02.01 - українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Підписано до друку 27.06.1996. Формат 60x84 1/16
Друк офсетний. Тираж 100 прим. Замов. №52.
Безплатно.

НДПРІ. 324086, Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 57.

438679

AP 35 443

AB 35.443